

*Александра Колаковић\**  
Институт за политичке студије, Београд

## РУСИЈА И ФРАНЦУСКА У ОЧИМА СРПСКИХ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА (1908–1918)\*\*

### Сажетак

*Овај рад на основу слике другог осветљава представу о Русији и Француској која је постојала код српских интелектуалаца у периоду пре и у току Великог рата (1914–1918). Посебна пажња усмерена је на ставове српских интелектуалаца према Русији и Француској у периоду анексије Босне и Херцеговине, као и Балканских ратова (1912–1913). Циљ је да се истражи и утицај веза са Русијом и Француском на положај Србије у периоду криза и ратова на Балкану. Очекивања српске елите од Русије и Француске посматрана су кроз призмину сучељавања два блока европских сила, реализацију идеје југословенства и рецепцију места Србије и Срба у међународним односима (1908–1918).*

*Кључне речи: Русија, Француска, Србија, српски интелектуалци, идеја југословенства, Анексиона криза (1908), Балкански ратови (1912–1913), Велики рат (1914–1918).*

**Г**енерација српских интелектуалаца активна у политичком и јавном животу Србије на прелазу из 19. у 20. век, била је суочена са проблемима очувања независности Србије, потраге за спољно-политичким ослоном, путевима интеграције нације и даљег привредног, друштвеног и културног развоја. У овом периоду сложе-

---

\* Истраживач сарадник

\*\* Овај рад је настао у склопу истраживачког рада аутора на пројекту: Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција (бр. 179009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

них међународних односа, империјалистичких планова и нестабилности, српска интелигенција, школована већином у европским универзитетским центрима, посебну пажњу посветила је развоју српске културе. Промена спољнополитичке оријентације Србије започела крајем 19. века, са владом Стојана Новаковића, оличена је кроз окретање Русији и Француској.<sup>1)</sup> Веровање да Француска, поред традиционалне савезнице Русије, може одиграти улогу значајног чиниоца у пружању економске и дипломатске подршке Србији од овог периода заузело је трајно значајно место у спољнополитичком програму Србије до Великог рата. Стога се, од ступања на снагу Француско-руског савеза (1894) до Царинског рата (1906–1911), Анексионе кризе (1908), Балканских ратова (1912–1913) и Великог рата (1914–1918) интересовање српских интелектуалаца за политику Русије и Француске на Балкану увећавало и преплитало са питањем развоја државе и нације, као и идеје југословенства.

### О РУСИЈИ И ФРАНЦУСКОЈ У ВРЕМЕ АНЕКСИОНЕ КРИЗЕ И БАЛКАНСКИХ РАТОВА

Српско национално питање, односно коначно решавање Источног питања и одупирање аустроугарским притисцима, који су почетком 20. века увећани, дефинисало је односе Србије са великим силама. Царински рат, аустроугарски план изградње Новопазарске железнице, анексија Босне и Херцеговине и Балкански ратови обликовали су очекивања Срба од Русије и Француске. Како је Аустроугарска правила велике сметње Србији у њеном самосталном привредном и финансијском развоју, а Русија није имала средстава која би могла уложити у Србију, већ се и сама задуживала у Француској, јавила се идеја о побољшању финансијског положаја Србије помоћу Француске.<sup>2)</sup> Односи између Русије и Аустроугарске на једној страни и Француске и Немачке на другој, дефинисали су њихову балканску политику. Русија је наставила дугу традицију заштите својих интереса на Балкану, али на ослабљеним позиција-

1) „Један српски министарски програм (1895)“, *Недељни преглед*, бр. 6 (43), 8. фебруар 1909, стр. 84–87; Даница Милић, „Стојан Новаковић и финансијски проблеми Србије“, у: *Стојан Новаковић – личност и дело*, САНУ, Београд, 1995, стр. 103–112; Михаило Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, у: *Путеви српске дипломатије*, Слио, Београд, 1999, стр. 219.

2) Михаило Војводић, „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895. до 1914. године“, 224; Димитрије Оболенски, Роберт Оти, *Историја Русије*, Слио, Београд, 2003, стр. 250.

ма, које јој је донео рат са Јапаном 1905. године.<sup>3)</sup> Упоредо, увећање немачке економске моћи и политичких аспирација обезбеђења пута за Исток утицали су да Балкан, као неопредељено подручје у блоковском погледу више него раније окупира пажњу Француза.<sup>4)</sup> У овом периоду су српски интелектуалци укључени у државне послове предузели активну дипломатску акцију, која је одредила њихов однос према Русији и Француској.

У периоду анексије Босне и Херцеговине 1908. године српски дипломата у Петрограду Димитрије Поповић указује да је у Русији преовладао „страх од рата“ јер је била „војно неспремна“, а и „стање у земљи било је зло, после несрећног јапанског рата“.<sup>5)</sup> Француска је, пре свега ради заштите својих економских интереса и неспремности за рат, такође настојала да спречи ескалацију сукоба. Српски министар спољних послова Милован Миловановић је након сусрета са највишим државницима великих сила увидео да Француска, Русија и Италија не могу да се конфротирају према Немачкој и Аустроугарској јер нису спремне за рат.<sup>6)</sup> „Европа неће рат. Страна противна нама има више поуздања у се и своју снагу ако дође до рата [...] Треба ангажовати Европу да се заложи за нас дипломатски“, исписао је на страницама хартије париског хотела Миловановић.<sup>7)</sup> Мисије српских политичара у престоницама великих сила имале су за циљ да афирмишу српско питање у Европи. Истовремено, дошло је до потребе за дубљим оценама и анализама страних дипломата, владара међународних односа. Преовладавала су уверења да постоје две врсте руских дипломата, од којих бројнију групу чине словенофили. Другу групу чине „западњаци“, код којих је такође било „словенских осећања, но та осећања била су потиснута жељом да постану прави *западњаци*“.<sup>8)</sup> Руски министар спољних послова Извољски оцењен је као „западњак“, док је његов заступник и помоћник Никола Валеријевић Чариков био ближи словенофилској струји у руској дипломатији.

3) Кнез Трубецки, између осталог, пише да се Русије „после Руско-јапанског рата вратила активној политици у Европи и на Балкану“. Григориј Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917 и руска дипломатија*, Просвета, Београд, 1994, стр. 31.

4) Џон Робертс, *Европа 1880–1945*, Слио, Београд, 2002, стр. 127.

5) Димитрије Поповић, *Извољски и Ерентал Дипломатске успомене из анексионе кризе*, Геца Кон, Београд, 1927, стр. 21.

6) АС, Лични фонд Милован Миловановић (ММ), бр. 32, 28. октобар/10. новембар 1908.

7) АС, ММ, бр. 17, *Белешке*, 20. март 1909.

8) Димитрије Поповић, *Извољски и Ерентал Дипломатске успомене из анексионе кризе*, стр. 5.

Упоредо са створеном сликом државника и општег политичког расположења у Русији и Француској, српски интелектуалци се интересују и за јавност поменутих земаља. Руска јавност је подржавала српске ставове, односно Пашића, а нападала Извољског. Међутим, српски интелектуалци су сматрали да „руска штампа није била оно што је штампа у другим земљама; Русија није била „земља јавног мишљења“ као Енглеска и Француска. Штампа у њој могла је донекле утицати на владу [...] Но њено писање није могло имати непосредних резултата: променити правац владине политике“.<sup>9)</sup> Центар пропагандних активности стога постаје Париз – престоница у којој је моћ јавне речи имала снагу утицаја. Већ почетком 20. века у Паризу су постојали значајни контакти на које су се Срби могли ослонити. Између осталих, министар спољних послова Миловановић био је француски ђак са бројним познанствима и везама у круговима високог француског друштва, а значајне пријатеље у научним и новинарско-публицистичким оквирима имао је Гргур Јакшић, као и Миленко Веснић у дипломатским салонима.<sup>10)</sup> Миленко Веснић је у својим извештајима и писма пријатељима из Париза анализирао спољнополитички положај Француске, унутрашње политичке прилике и став јавности. Читајући француску штампу српски посланик закључује да Француска није у прилици „затезати жице“ према Немачкој због „све већег јачања социјалистичких и интернационалистичких тежњи, а друго стога што би сад већ било тешко разуверити Французе да Мароканско питање није главни повод евентуалном сукобу, а опет ради њега је готово немогуће ратовати у овој земљи под данашњим приликама“.<sup>11)</sup> Ипак, група француских интелектуалца, коју су чинили професори и новинари: Албер Мале, Виктор Берар, Емил Оман, Шарл Лоазо и Огист Говен организовала је протесте против анексије и држала предавања у корист Срба.<sup>12)</sup> У Русији се акција овог обима и значаја није могла повести. Димитрије Поповић наглашава да у српском друштву 1908. године није било „много људи који би одржавали ближи додир са Русијом. За запад смо их имали прилично, а за Ру-

9) Исто, стр. 33–34.

10) Радослав Веснић млађи, *Др Миленко Веснић грансењер српске дипломатије*, Центар за студије Југоисточне Европе, Факултет политичких наука, Београд, 2008, стр. 219.

11) АС, Министарство иностраних дела (МИД), пов. бр. 180, М. Веснић – Ј. Жујовићу, 1. јуни 1905.

12) Михаило Војводић, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата“, у: *Изазови српске спољне политике*, Историјски институт, Београд, 2007, стр. 399.

сију само двојицу-тројицу, и то не у исто време, већ једнога за другим. То је била велика погрешка, и руска и наша<sup>13)</sup> Иако су „руска и словенска осећања“ утицала да политичари из Думе траже „да Русија покаже више достојанства и више чврстине“ и „да Русија не призна анексију“ до утицаја ових захтева на званичну руску политику није дошло.<sup>14)</sup> Везе између Срба и Руса су почетком 20. века биле на нивоу који није пружао могућности за остваривање српских очекивања да ће се Русија одлучније одупрети анексији Босне и Херцеговине. Резултат је био такав да је српски дипломата из Петрограда записао: „У тим тешким тренуцима, Енглеска и Француска боље су се држале него руска дипломатија, и специјално према нама. Ни једна ни друга нису хтеле одмах да признаду анексију, већ су обе тражиле да се прво реши наш сукоб са Аустро-Угарском“.<sup>15)</sup>

Одушевљеност величином Русије и културом Француске измешане су у мислима српских интелектуалаца почетком 20. века. Упоредо су истицане као узори „Православна и Словенска Русија“ и „француске идеје“ слободе, једнакости, братства као универзалне тековине напретка, као и француски радикализам. Срби су се дивили моћи Русије, која се огледала у њеним привредним богатствима и величини, као и способношћу државе да овлада простором.<sup>16)</sup> Снага Русије која је лежала у њеној величини утицала је на стварање мишљења да: „Природна богатства под земљом, богатство и разноликост флоре и фауне у границама руске Империје, неизмерни су“.<sup>17)</sup> Француска је са друге стране у истом периоду поштована као извор културе и цивилизације. Један од бивших француских ђака, научник и политичар Јован Жујовић, истицао је утицај „француских идеја“ на Србе, односно стварање духовних и моралних особина српског народа.<sup>18)</sup> Богдан Поповић посебно је наглашавао да су Французи „један од три народа у светској исто-

---

13) Димитрије Поповић, *Извољски и Ерентал Дипломатске успомене из анексионе кризе*, стр. 31.

14) *Исто*, стр. 32.

15) *Исто*, стр. 58.

16) „Руска империја обухвата, по простору, шести део целокупне земљине површине. Европска Русија је, по простору, већа од целе остале Европе! Покорити и Природу, и народе на таком пространству! И столећима држати на леђима! И столећима стајати на ногама!“ Владимир Станојевић, *О Русији и Русима*, Нова штампарија Давидовић, Београд, 1912, стр. 11.

17) *Исто*, стр. 45.

18) Јован Жујовић, „О француском духу и карактеру“ у: Младен Радоњић, *Прича о пријатељству Срба и Француза*, Савез потомака ратника Србије од 1912–1920, Сигнатуре, Београд, 2009, стр. 83.

рији који не знају за прекид у свом интелектуалном и уметничком развоју“.<sup>19)</sup> Српска елита почетком 20. века на француском узору покушава да успостави континуитет развоја српске културе, што је имало последице не само на односе Србије са Француском, већ и другим државама.

Министар спољних послова Србије Миловановић залагао се за чвршће везивање Француске за Србију, оценивши да је Француска „рана већ зарашћена“ и стога је веровао у моћ приближавања Русије и Француске, а потом и Енглеске.<sup>20)</sup> Како је визиура међународних односа указивао да неке одлучније акције према Аустроугарској, од стране Русије и Француске неће бити, Миловановић је у савезу са Бугарском видео кључ спречавања продора Аустрије на Балкан.<sup>21)</sup> Стога су дипломате, државници и јавно мњење Русије и Француске били у средишту интересовања српских научника, новинара, дипломата и политичара у периоду Балканских ратова (1912–1913). Српски посланик у Петрограду Димитрије Поповић пише да је стварање српско-бугарског савеза, који је био „увек основна мисао руске балканске политике“, једна је од првих задатака Николе Хенриковича Хартвига, руског посланика у Београду.<sup>22)</sup> У Београду је Хартвиг уживао поштовање као представник “велике словенске Русије” и у њега су Срби полагали велике наде јер су увидели да “Француска и Енглеска нису хтеле до краја да се ангажују” нити да “газе у рат због једног српског пристаништа”.<sup>23)</sup> Насупрот Хартвигу министар спољних послова Русије Сергије Димитријевич

19) Младен Радоњић, *Прича о пријатељство Срба и Француза*, Савез потомака ратника Србије од 1912–1920, Сигнатуре, Београд, 2009, стр. 154.

20) АС, ММ, бр. 17, *Утисци с пута – Општи резиме*, Београд, 23. новембра 1909.

21) Како се Француска плашила поремећаја на Балкану због капитала уложеног у Османско царство, пре свега оног уложеног преко Отоманске банке, циљ француске дипломатије био је спречавање распада османске власти и онемогућавање продора Аустроугарске и Немачке на Исток. Веснић је јавио у Београд да му је начелник Министарства спољних послова Француске Морис Палеолог јасно ставио до знања да Француска не може одобрити акцију балканских држава. Када је до ратних окршаја ипак дошло 1912. године, Париз је прихватио победе савезника и поделу турске територије, показујући интересовање да савез задржи антиаустријску линију. АС, ММ-17, *Белешке - Аугарска, Србија и Бугарска*, Београд, 30. мај 1909; Радослав Веснић млађи, *нав. дело*, стр. 288.

22) Колико су Срби поштовали Хартвига и сматрали га правим заштитником српских ставова указује и податак да су га звали Никола Хартвић. Димитрије Поповић, „Никола Хенриховић Хартвиг“, *Летопис Матице српске*, књ. 336, св. 3 (1933), стр. 236–251; Григориј Н. Трубецки, *нав. дело*, стр. 35; Василиј Штрандман, *Балканске успомене*, књ. 1, 1 – 2, Жагор, Београд, 2009, стр. 86–106.

23) „Русија и Француска, након једног диктата немачке владе да Русија призна анексију, дошле су до убеђења да овим начином Немачка отвара пут за даљу експанзију према Блиском истоку и одлучиле да се даље не сме попуштати. Издалека су почеле подржавати балканске државе да склопе узајамни савез“ Милорад Екмечић, *Дуго кретање*

Сазонов није уживао пуно поверење српских државника. Српски интелектуалци су сматрали да званични дипломатски контакти у Петрограду и Паризу нису довољни и определили су се за систематску пропагандну активност у Паризу. Као српски неформални аташе за штампу Гргур Јакшић је, уз сарадњу са Албером Малеем, Емилом Оманом, Ернестом Денијем, Огистом Говеном и новинарима листова *Le Temps*, *L'Echo de Paris*, *Journal des Debats*, *Le Petit Journal* и *L'Opinion*, постигао да српско питање стекне симпатије француске јавности, као и да се ставови француских научника и новинара приближе креаторима француске политике.<sup>24)</sup>

Историја Србије на почетку 20. века обележена је сукобом Аустроугарске и Србије, што се одразило и на ставове српске елите.<sup>25)</sup> Царински рат и анексија Босне и Херцеговине усмерили су пажњу српских интелектуалца са књижевности и словенских тема ка дипломатским анализама и интересовању за кључне личности епохе: владаре и дипломате. Период анексије и Балканских ратова јесте период када се српски интелектуалци одвајају од слепог дивљења и великих надања, а истовремено приступају објективним анализама политике Русије и Француске у циљу досезања практичних решења. Иако је Русија била окосница српске спољне политике у периоду Анексионе кризе, српска елита била је мишљења да њена помоћ није довољна и покушала је деловати и у правцу Запада.

Све до Балканских ратова, ако се изузме економски интерес, Француска није озбиљније рачунала на Србију. Ипак једна група француских интелектуалаца са којима су српски сарађивали, показала је разумевање за српске интересе. Они су организовали протесте против анексије и држали предавања у прилог Србије, а њихова акције су имале за циљ да се дипломатским средствима помогне Србима. Опште уверење да се свака криза која би могла да изазове рат европских размера мора локализовати и угушити преовлађују-

---

између клања и орања *Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, стр. 336 ; Димитрије Поповић, „Никола Хенриховић Хартвиг“, стр. 236–251.

24) НБС (Народна библиотека Србије), Хартије Гргура Јакшића, P558/X/126, А. Малее – Г. Јакшићу, Париз 5. јануар 1908; Исто, P558/X/141, Е. Дени – Г. Јакшићу, Париз 17. јуни 1909; Исто, P558/X/200, Е. Оман – Г. Јакшићу, Париз 16. новембар 1908; Исто, P558/X/202, О. Говен – Г. Јакшићу, Париз 19. децембар 1909; Исто, P558/X/203, Е. Оман – Г. Јакшићу, Париз 26. децембар 1909.

25) Pierre Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Naprijed, Vjesnik, Zagreb 1965, стр. 99; М. Ковић, „*Цивилизаторска мисија Аустроугарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914)*“, *Истраживања*, бр. 22 (2011), стр. 365.



ћи је став руске и француске дипломатије на прелазу из прве у другу деценију 20. века. Споразум Русије и Француске који су Срби доживели као помоћно средство у реализовању српских националних интереса није заживео на очекивани начин. Српски интелектуалци су били свесни димензије ограниченог домета савеза и према томе су обликовали односе Србије са Русијом и Француском.

### РУСИЈА И ФРАНЦУСКА – СРПСКЕ САВЕЗНИЦЕ

Српски интелектуалци су 1914. године указивали на потребу избегавања сукоба са Аустроугарском, која је већ дуже време чекала прилику да нападне Србију. „Ниједна велика сила нема разлога да ратује, јер и најуспешнији рат за сваку велику силу био би најстрашнија народна несрећа. Француска је срећена, богата земља, са довољно колонија, са огромним капиталима, којима кредитује цео свет. Русија је мирни колос, који се сређује и који по природи својој није за авантуре“ писало је на страницама *Дела*, часописа који је по угледу на француске листове као и *Српски књижевни гласник*, у складу са духом епохе пажњу посвећивао упоредо културним и политичким темама.<sup>26)</sup> Радикали и њихов вођа Никола Пашић код којих су „младачки заноси“ прошли „али је склоност ка Русији остала“ српску спољну политику су и даље везивали за Русију.<sup>27)</sup>

Православни црквени кругови, а посебно епископ Димитрије, који је школован у Русији, били су и у предвечерје Првог светског рата значајна спона Србије и Русије. Кнез Григорије Николајевић Трубецки описује да је епископ Димитрије „жарко волео Русију“, која је за њега била „друга духовна домовина“ и „За разлику од већине својих земљака који су се школовали у Русији и неретко негативно изражавали о нашем начину живота, епископ Доситеј усвојио је све оно што је било најдрагоценије и најмилије у дубини наше религиозне мисли и наше вере. Могло би се рећи да се он одиста осећао колико Србином толико и Русом. Он није ценио само спољашњу моћ Русије, не само њену способност да пружи помоћ у остварењу уских националних циљева. Он се поклатио лепоти нашег народног духа, његовој дубокој привржености Цр-

26) Politicus (Момчило Нинчић), „Политичке перспективе у новој години“, Политички преглед, *Дело*, књ. 70 (1914), стр. 155.

27) Григорије Н. Трубецки, *нав. дело*, стр. 75.



кви, и маштао о обједињавању своје земље са Русијом због њене склоности ка руској култури“.<sup>28)</sup>

Иако су Срби видели Русију као велику политичку и духовну заштитницу, у периоду пре рата кроз активности српских интелектуалаца окупљених око Богдана Поповића и Јована Скерлића српска култура се окренула и приближила Француској.<sup>29)</sup> На овој основи српска елита је покровитељство за реализовање ратних циљева тражила и у Француској. Додатни мотив који је српске интелектуалце водио под француску заштиту јесте и чињеница да су још пре рата увидели да је стање у Русији “рђаво” да се спрема нова револуција.<sup>30)</sup>

Након Сарајевског атентата и уручења аустроугарског ултиматума Србији, краљ Петар Карађорђевић и престолонаследник Александар, као и српска елита настојали су да добију помоћ пре свега Русије. Престолонаследник Александар Карађорђевић је по примљеном ултиматуму отишао у руско посланство где је „изразио своје очајање поводом аустријског ултиматума“ и „казао да све своје наде полаже у Императора и Русију, једино њихова моћна реч може спасити Србију“.<sup>31)</sup> Ултиматум је у Петрограду дочекан као „изазов Русији преко леђа Србије“ и иако нико није желео рат је био неизбежан.<sup>32)</sup> Народне масе окупљене пред српским посланством у Петрограду клицале су Србији и створено је опште уверење да „Сви који су се у то време нашли у Русији никада неће заборавити непоновљиве тренутке оног полета који је подељено захватио читав народ“.<sup>33)</sup> Улазак Русије и других великих сила у

28) Исто, стр. 82.

29) Скерлић 1914. године пише: „Српски књижевни стил се успешно преображава према великом француском узору: интерпункција, која је доскора према немачком била граматичка, сада према француском постаје логична. Данашња српска књижевност развија се углавном под утицајем француске књижевности“. (Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Рад, Београд, 1914, издање 1953, стр. 430, Мидхад Бегић, *Јован Скерлић. Човек и дело*, Просвета, Београд, 1966, стр. 80, стр. 109; Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, СКЗ, Београд, 1973, стр. 201–202).

30) Димитрије Поповић пише: „Мрачна фигура Гришке Распућина који ће доцније повести у срамоту и пропаст онај добри, поштени, душевни и пун самоодрицања руски народ, већ се кроз сумрак помаља“. (Димитрије Поповић, „Никола Хенриховић Хартвиг“, стр. 236–251; Димитрије Оболенски, Роберт Оти, *нав. дело*, стр. 268 – 288).

31) Василиј Штрاندман, *нав. дело*, стр. 301.

32) Григорије Н. Трубецки, *нав. дело*, стр. 7.

33) Миленко М. Вукићевић, „Петроград у почетку Великог рата – 1914. године (Из мојих успомена)“, у: *1914–1924 Крв Словенства Споменница десетогодишњице светског рата*, Штампарија Саве Раденковића и брата, Београд 1924, стр. 102; Григориј Н. Трубецки, *нав. дело*, стр. 17.

рат ојачали су веру Србима у повољан исход нежељеног сукоба са Аустроугарском. Уредник *Дела* Лазар Марковић 1915. године пише: „Пред Србијом се отварају, у случају срећног исхода рата, врло лепе перспективе. Приближени и боље упознати од Руса, у вези са Енглезима и Французима, ми ћемо имати где да црпимо подстреке за даље напредовање. Фине интелигенције и паметне главе које наш народ у довољном броју производи, поучиће се рутини и организаторском дару код Енглеза, продужиће примање духовне културе од Француза и одржаваће словенску душу и словенско срце везом са Русима“.<sup>34)</sup> Хуманитарна и војна помоћ, стране војне и медицинске мисије у Србији, а касније помоћ приликом повлачења преко Албаније и доласка на Крф, опоравка и активности српске војске на Солунском фронту одређујући су елементи у српском односу према савезницама. Свест о војној и хуманитарној помоћи Русије и Француске постала је значајан елемент друштвеног памћења након рата. Српски посланик у Петрограду Поповић након рата оцењује: „Кад је, 1914, опстанак наше земље и нашег народа доведен у питање, Русија нас је узела у заштиту и спасила нас; наравно, и из својих, чисто руских политичких интереса, али и из симпатија према нама и словенске солидарности. Жртва је у толико већа што је она, ушавши у рат, и сама пропала. Да тога није било, ми бисмо данас били робље“.<sup>35)</sup> Култ захвалности Француској негован је након рата и градио је ореол „вечитог пријатељства“, оличеног кроз подизање споменика захвалности Француској.<sup>36)</sup>

На почетку Првог светског рата Србија је у своје ратне циљеве унела и реализовање идеје југословенства, што је подржавала већина српских интелектуалаца. Окосница српских односа са савезницама, а пре свега са Русијом и Француском, било је југословенско питање. Истовремено, питања уласка Италије и Румуније у рат и привлачење Бугарске, обликовали су југословенско питање. Русија је као словенска заштитница, са својим посебним интересима када су мореузи у питању, била у деликатном положају

34) Лазар Марковић, „Ново Дело“, *Дело*, књ. 73 (1915), стр. 6.

35) Димитрије Поповић, *Извољски и Ерентал Дипломатске успомене из анексионе кризе*, стр. 65.

36) Споменик је свечано откривен 11. новембра 1930. године. Мирослав Тимотијевић, „A la France! Подизање споменика захвалности Француској на београдском Калемегдану“, у: Михаило Павловић, Јелена Новаковић (ур.), *Српско-француски односи 1904–2004*, Архив Србије, Београд, 2005, стр. 193–218; Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2008, стр. 468–471.

између српских циљева и бугарских захтева, а њени дипломатски потези производили су незадовољство српске елите.<sup>37)</sup> Висок степен незадовољства руске дипломате су осетиле приликом повлачења српске војске 1915. године „када су се сваким даном над Србијом надвијали мрачни облаци“ о чему Трубецки пише: „до мене су све чешће стизали гласови о огорчењу Срба према Савезницима и Русији. На жалост, за оваква осећања, морало се имати разумевања“.<sup>38)</sup> Пашић је покушао да Руси поред општих савезничких интереса заштити и српске, а потом се и „гнев према Италијанима преносио“ на савезнике и на Русију „који су мирне душе трговали српским интересима“.<sup>39)</sup> Кнез Трубецки оцењује да су у јесен 1915. године почели руски неуспеси, који су се даље наставили и „на жалост нашу и на штету заједничких савезничких настојања, руковођење балканским пословима исклизнуло је из руку Русије – што јој је по правилу припадало – и прешло у руке Енглеза и Француза који се у њима уопште нису сналазили“.<sup>40)</sup> Порази Русије, тешко стање у земљи и на крају револуција у Русији 1917. године водили су српске интелектуалце дефинитивном ослањању на Француску у остваривању српских ратних циљева. Српски интелектуалци у време рата у Француској виде „предводника човјечанства“, као и Скерлић 1906. године када је пише да је „путовођа народима за светле истине и човечанске идеале“.<sup>41)</sup>

### ПИТАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ УЈЕДИЊЕЊА

Ипак и Француску је било потребно анимирати у правцу потпуне подршке уједињењу. Идеја југословенства и уверење да геополитички положај Србије на Балкану може бити побољшан уједињењем свих Јужних Словена била је присутна у радовима Јована Цвијића и пре 1914. године, али је у потпуности изложена избијањем Првог светског рата, када је за потребе српске владе изра-

37) Олег Рудолфович Ајрапетов, „Русија између Србије и Бугарске у Првом светском рату“, *Годишњак за друштвену историју*, год. 10, св. 1–3 (2003), стр. 66.

38) Истовремено, Срби су се по уверавањима француског дипломате Огиста Боба „уздали у брзи долазак француске војске“ и Ниш је био окићен француским заставама француске заставе у ишчекивању француске војске, а „нису их скидали чак ни кад је постало јасно да Французи неће стићи“. Григориј Н. Трубецки, *нав. дело*, стр. 151–153.

39) *Исто*, стр. 122.

40) Русија се у периоду Великог рата колебала између својих интереса и уверења да је позвана да „подржава православље на истоку Европе и да пружа равномерно покровитељство народу исте вере“. Григориј Н. Трубецки, *нав. дело*, стр. 29, стр. 157.

41) Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, стр. 201.

дио карту југословенског простора и написао расправу „Јединство Југословена“.<sup>42)</sup> Као и његова расправа о анексији Босне и Херцеговине у којој је француску и светску јавност поред проблема упознао и са „потребама“ српског народа, Цвијићево иступање 1914. године одјекнуло је међу француским интелектуалцима и уз њихову дугу традицију изучавања становника Балкана обликовао даље ангажовање на југословенском питању.

Како је у Француској на почетку рата започео процес научног истраживања узрока и последица рата научни аргументи Јована Цвијића имали су моћ дипломатског утицаја. Истовремено, повезаност српских интелектуалаца са интелектуалцима ангажованим у оквиру *Études et documents sur la guerre. Comité de publication* – установе која од 1914. године истражује циљеве рата, додатно је реализовање југословенске идеје везало за Француску. Председник ове установе био је један од највећих научних ауторитета Француске Ернест Лавис, а секретар главне расправе социолог Емил Диркем. Међу члановима био је и Ернест Дени, угледни познавалац Централне Европе, Хабзбуршке монархије и југословенског питања. Научни приступ проучавању рата у завршној фази процеса остваривања југословенске идеје и уједињења у први план је, поред дипломата, поставио научнике и публицисте.

Ернест Дени, Виктор Берар, Емил Оман, Шарл Лоазо и Огист Говен су у периоду рата сарађивали са Јованом Жујовићем, Гргуром Јакшићем, Миленком Веснићем и другим српским интелектуалцима, а главни покретач и координатор српске „научне пропаганде“ био је Јован М. Јовановић. Почетком августа 1916. године српски интелектуалци су настојали да покрену једну научну библиотеку у којој би биле штампане студије Ернеста Денија о српско-бугарским односима, на чијој би изради аутору помогао Гргур Јакшић, историја Срба, Хрвата и Словенаца, као и друге књиге чији би аутори били Емил Оман, Јован Томић и Јован Радонић.<sup>43)</sup> Организовање помоћи Србији, пријем српских ђака и избеглица у Француској, обележававање Српског дана (1915. и 1916. године) са-

42) Јована Цвијић је току рата био саветник француском генералу Сарају на Солунском фронту, а боравио је и у Паризу где се борио да нова југословенска држава буде федерација, а учествовао је на Конференцији мира као председник Етнографско-историјске секције. *Dinaricus* (Јован Цвијић), *Јединство Југословена*, прва половина (са једном картом), Државна штампарија Краљевине Србије, Ниш, 1915; Љубинка Трговчевић, „Политички погледи Јована Цвијића“, *Флогистон*, бр. 2 (1995), стр. 77–79, стр. 88.

43) Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе: 1914–1920*, Народна књига, Српска књижевна задруга, Београд, 1987, стр. 141.

мо су део њихових заједничких активности.<sup>44)</sup> Својим текстовима, брошурама и књигама, као и друштвеним везама у високом француском друштву, француски научници активно су учествовали у процесу југословенског уједињења. У круговима француских интелектуалаца појавили су се и пројекти, као што је онај да се од Југословена створе три државе: Хрватска, Црна Гора и Србија, а на основу кога би Србија добила излаз на море са делом Далмације, а Хрватска с католичким делом Југославије би чинила одговарајућу противтежу.<sup>45)</sup> Крајем 1917. године, српски интелектуалци у Паризу појачавају своје активности. Станоје Станојевић и Коста Кумануди покрећу библиотеку популарних приручника – брошура *Questions balkanique contemporaines*, које би допуниле тумачења појединих видова савремених питања која нису могла бити штампана у француским часописима.<sup>46)</sup> Исте, 1917. године у Француској се окупила и нова група за научно студирање рата *Comité d'études*, у којој су између осталих били Ернест Дени и Шарл Дил.<sup>47)</sup> Паралелно са појачаним ангажовањем српских интелектуалаца, дакле и француски интелектуалци увећавају своје ангажовање. Са намером да помогне окупљање словенских народа око Француске, а у време кад се показало да је савез са Русијом немогућ покренут је и часопис *Le Monde Slave*, а под Денијевим патронатом започело је и стварање новог славистичког центра *Institut d'études slaves*. Овим је постепено изграђен основ за француски преовлађујући политич-

44) Гргур Јакшић, *Француска и Југославија у прошлости*, Друштво пријатеља Француске, Београд, 1938; Миодраг Ибровац, „Српски ђаци у Француској“, *Књига о Француској*, Београд, 1940, стр. 207–214; Љубинка Трговчевић, „Париз као културни центар српске емиграције током првог светског рата“, *Зборник матице српске за историју* 41 (1990), стр. 83–97; Михаило Павловић, *Од Есклавоније ка Југославији*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 1994; Михаило Павловић, *У двоструком огледалу француско–српске културне и књижевне везе*, Просвета, Београд, 1996.

45) Иза тог пројекта стајао је Шарл Лоазо, француски публицист, зет Луја и Ива Војиновића и саветник француске амбасаде у Риму са групом хрватских емиграната чији је идентитет остао непознат. Академик Екмечић сматра да се идеја појавила као неопходна мера за задовољење италијанских захтева око напуштања неутралности и имала је корен код Француза и Руса. (Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, стр. 233–234; Charles Loiseau, “Lettres de guerre d'Ivo Vojinovic”, *La Monde Slave*, t. III, № 2, août 1931, стр. 236; Charles Loiseau, “Concordat yougoslave”, *Le Monde Slave*, t. III Août 1937, стр. 164).

46) Штампане су брошуре о питању стварања заједничке југословенске државе, међу којима и две расправе Ернеста Денија. (Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе: 1914–1920*, стр. 142).

47) Милорад Екмечић, „Француска наука и Срби 1914“, *Летопис Матице српске*, књ. 460, св. 5 (1997), стр. 667.

ки, економски и културни утицај у Краљевини Срба Хрвата и Словенаца након Великог рата.

\*\*\*

Годину дана након званичног ступања на снагу Француско-руског споразума (1894) дошло је и до кључне промене српске спољне политике, која је означила удаљавање Србије од Аустроугарске и окретање ка Русији и Француској. Иако Русија није очекиваном брзином мењала своју политику према Србији један значајан део српске елите у њој је и након Берлинског конгреса видео „заштитницу“, „светлу“, „узвишену“, „препорођену“ и „моћну узданицу“. Веровање српских интелектуалца да Француска, поред традиционалне савезнице Русије, може одиграти улогу значајног чиниоца у пружању економске и дипломатске подршке Србији нова је смерница српске спољне политике од периода склапања Француско-руског споразума до Великог рата. Увиђајући значај Русије и Француске за политичку судбину Србије, српски интелектуалци се од 1894. године посвећују детаљнијим анализама спољне политике, међународних односа и стања у јавном мњењу ових држава. Слика државника и општег политичког расположења у Русији и Француској, посебно је постала значајна од Анексионе кризе и Балканских ратова. Велика очекивања од Француско-руског савеза манифестована су надом да чланице овог савез помогну Србији 1908, 1912 и 1913. године, али и око реализације идеје југословенства. Ипак, српски интелектуалци су увиђали и ограничености домета савеза које су покретали интереси Русије и Француске, који се до Првог светског рата нису у довољној мери поклапали са српским.

Значајна особеност развоја српске државе на преласку из 19. у 20. век била је оличена кроз снажан утицај образоване елите у политичком и друштвеном животу.<sup>48)</sup> Руски утицај на Балкану, политички као и културни иако је био јак међу Србима, био је и ограничен страхом „од руске аутократске власти и економске заосталости у поређењу са Западом. Када је реч о идеологији, далеко више их је привлачио западњачки либерализам и демократија од панславизма или било чега другог што је Русија имала да понуди“.<sup>49)</sup> Мали број

48) Милан Грол, *Из предратне Србије*, Српска књижевна задруга, Београд, 1939, стр. 9–15; Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914 – 1918*, Српска књижевна задруга, Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2014, 29–30.

49) Димитрије Оболенски, Роберт Оти, *нав. дело*, 221.

Срба који се у последње три деценије пред Први светски рат школовао у Русији утицао је да интелектуална повезаност две средине уђе у фазу невидљиве кризе. У истом периоду све већи број Срба школовао се у Француској, а културни утицаји које су преносили у српску културу везивали су је за западну и мењали ставове српских интелектуалаца према неославизму. Прихватање француског културног модела у Србији као доказ „западњачког идентитета“, а кроз делатност Богдана Поповића и Јована Скерлића постала је део борбе против „цивилизаторској мисији“ Аустроугарске.<sup>50)</sup> Западни културни модел, у основи кога је био дух Француске Треће републике, постепено је померао политичку тачку ослоња Србије са Русије ка западу – ка Француској. Сарадња са француским интелектуалцима Албером Малеом, Ернестом Денијем, Шарлом Лаозом, Огистом Говеном, Емилом Оманом и чињеница да је у Француској моћ јавне речи имала снагу утицаја, определили су српске интелектуалце да центар пропагандних активности Србије постане Париз. Поменути група француских интелектуалаца је организовањем предавања и протеста у време анексије Босне и Херцеговине и касније Балканских ратова показала разумевање за српске интересе и у европској јавности афирмисала српско питање. Српски и француски интелектуалци су наставили сарадњу и у периоду Великог рата што је имало битну улогу у остваривању идеје југословенског уједињења. Иако су подржали уједињење и у реализацији идеје југословенства и заједно са српским интелектуалцима имали значајну улогу, француски интелектуалци нису веровали у дуготрајност заједничке државе Јужних Словена. Огист Говен је већ 1918. године писао да у „очима западних државника Југословени изгледају уљези (intrus). За то је заслужно само њихово име. Оно у себи садржи варварску атмосферу и празно значење“, које није стварало утисак „да иза тога стоји једна реална заједница“.<sup>51)</sup>

Књижевни и општи културни утицај у средишту кога је била француска култура почетком 20. века ширила је група српских интелектуалаца окупљена око Скерлића. Њихов утицај је био пресудан за развој српске културе и идеје југословенства, а посредно је обликовао и односе Србије са Русијом и Француском. На почетку Великог рата српски интелектуалци очекују да Србију заштити

50) Милош Ковић, „*Цивилизаторска мисија* Аустроугарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914)“, 369.

51) Auguste Gauvain, *La Question Yougoslave*, Bossard, Paris 1918; Милорад Екмечић, „Француска наука и Срби 1914“, стр. 674.



православна и словенска Русија, а упоредо у склопу остваривања српских ратних циљева показују све већа очекивања од Француске, која постаје главна тачка њиховог ослонца након револуције у Русији 1917. године. Академик Екмечић сматра да се у току Првог светског рата остварио „историјски парадокс: почет као рат који ће завршити већим приближавањем Словена, он је био онај историјски догађај у коме се Србија за корак помакла према Западу, даље од Словенства“.<sup>52)</sup> Иако је однос српских интелектуалаца према Русији и Француској у периоду од 1894. до 1918. године пролазио кроз фазе дивљења, очекивања и незадовољстава, преовлађујуће је опште уверење српске елите да је помоћ коју је Србија добила од ових држава, и поред тога што није увек стизала очекиваном брзином и била у складу са потребама Срба, била спасоносна у борби са надмоћном Аустроугарском.

### ЛИТЕРАТУРА

- Архив Србије
- Министарство иностраних дела
- Лични фонд Милован Миловановић
- Народна библиотека Србије
- Хартије Гргура Јакшића, P558/X/126.
- *Дело*, Београд, Ниш 1894–1915.
- *Српски књижевни гласник*, Београд, 1901–1914.
- *La Monde Slave*, Paris, 1931, 1937.
- Бегих Мидхад, *Јован Скерлић. Човек и дело*, Просвета, Београд, 1966.
- Веснић млађи Радослав, *Др Миленко Веснић грансењер српске дипломатије*, Центар за студије Југоисточне Европе, Факултет политичких наука, Београд, 2008.
- Војводић Михаило, *Путеви српске дипломатије*, Слио, Београд, 1999.
- Војводић Михаило, *Изазови српске спољне политике*, Историјски институт, Београд, 2007, 399
- Вукићевић М. Миленко, „Петроград у почетку Великог рата – 1914. године (Из мојих успомена)“, у: *1914–1924 Крв Словенства Споменница десетогодишњице светског рата*, Штампарија Саве Раденковића и брата, Београд, 1924.

52) Академик Екмечић сматра да су Срби у току рата „целу своју културу пребацили на француску основу“. (Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, стр. 201; Милорад Екмечић, „Место Првог светског рата у историји *Политичка аутобиографија генерације*“, *Књижевност*, св. 9–10 (1996), стр. 1059).

- Грол Милан, *Из предратне Србије*, СКЗ, Београд, 1939, 9–15.
- Gauvain Auguste, *La Question Yougoslave*, Bossard, Paris, 1918.
- Група аутора, *Стојан Новаковић – личност и дело*, САНУ, Београд, 1995.
- Ђорђевић Димитрије, „Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске железнице“, *Историски часопис*, књ. VII (1957), 213–247.
- Екмечић Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914*, СКЗ, Београд, 1973.
- Екмечић Милорад, „Spoljnopolitički okvir jugoslovenske istorije novog veka“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1–2 (1988), 31–42.
- Екмечић Милорад, „Место Првог светског рата у историји *Политичка аутобиографија генерације*“, *Књижевност*, св. 9–10 (1996),
- Екмечић Милорад, „Француска наука и Срби 1914“, *Летопис Матице српске*, књ. 460, св. 5 (1997),
- Екмечић Милорад, *Дуго кретање између клања и орања Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Евро-Giunti, Београд, 2010.
- Ибровац Миодраг, „Српски ђаци у Француској“, *Књига о Француској*, СКЗ, Београд, 1940, 207–214.
- Ковић Милош, „*Дивизаторска мисија Аустроугарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914)*“, *Истраживања*, бр. 22 (2011), 365–689.
- Оболенски Димитрије, Оти Роберт, *Историја Русије*, Слио, Београд, 2003.
- Павловић Михаило, *Од Есклавоније ка Југославији*, Издавачка књижевна Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 1994.
- Павловић Михаило, *У двоструком огледалу француско–српске културне и књижевне везе*, Просвета, Београд, 1996.
- Поповић Димитрије, *Извољски и Ерентал Дипломатске успомене из анексионе кризе*, Геца Кон, Београд, 1927.
- Поповић Димитрије, „Никола Хенриховић Хартвиг“, *Летопис Матице српске*, књ. 336, св. 3 (1933), 236–251.
- Радојевић Мира, Димић Драгољуб, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Српска књижевна задруга, Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2014.
- Радоњић Миладен, *Прича о пореклу Срба и Француза*, Савез потомака ратника Србије од 1912–1920, Сигнатуре, Београд, 2009.
- Renouvin Pierre, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Naprijed, Vjesnik, Zagreb, 1965.
- Робертс Џон, *Европа 1880–1945*, Слио, Београд, 2002.
- Рудолфович Ајрапетов Олег, „Русија између Србије и Бугарске у Првом светском рату“, *Годишњак за друштвену историју*, год. 10, св. 1–3 (2003), 51–68.

- Скерлић Јован, *Историја новије српске књижевности*, Рад, Београд, 1953.
- Sretenović Stanislav, *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2008.
- Тимотијевић Мирослав, „А la France! Подизање споменика захвалности Француској на београдском Калемегдану“, у: Павловић Михаило, Новаковић Јелена (ур.), *Српско-француски односи 1904–2004*, Архив Србије, Београд, 2005, 193–218.
- Станојевић Владимир, *О Русији и Русима*, Београд, 1912.
- Трговчевић Љубинка, *Научници Србије и стварање југословенске државе: 1914–1920*, Народна књига, Српска књижевна задруга, Београд, 1987.
- Трговчевић Љубинка, „Париз као културни центар српске емиграције током првог светског рата“, *Зборник Матице српске за историју* 41 (1990), 83–97.
- Трговчевић Љубинка, „Политички погледи Јована Цвијића“, *Флогистон*, бр. 2 (1995), 77–89.
- Григориј Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917 и руска дипломатија*, Просвета, Београд, 1994.
- Цвијић Јован (Dinagicus), *Јединство Југословена*, прва половина (са једном картом), Ниш, 1915.
- Штрандман Василиј, *Балканске успомене*, књ. 1, 1–2, Жагор, Београд, 2009.

Александра Колаковић

## РОССИЯ И СЕРБИЯ ГЛАЗАМИ СЕРБСКИХ ИНТЕЛЛЕКТУАЛОВ (1908–1918)

### Резюме

*Поколение сербских интеллектуалов, действующее на рубеже 19–20 веков, столкнулось с проблемами сохранения независимости Сербии, поисков внешнеполитической опоры, путей интеграции нации и дальнейшего промышленного, общественного и культурного развития. Начавшееся к концу 19 века изменение внешнеполитической ориентации Сербии проявилось в отходе от Австро-Венгрии и повороте к России и Франции. Франко-русский союз (1894) среди сербской интеллигенции создал уверенность, что последствия решений, принятых на Берлинском конгрессе, будут смягчены.*

*Уже в периоде аннексии Боснии и Герцеговины группа французских интеллектуалов (Альбер Мале, Виктор Берар, Эрнест Денис, Шарль Лаозо и другие) работала совместно со сербскими интеллектуалами над аффирмацией сербских интересов. Вопреки тому что во время аннексионного кризиса и Балканских войн (1912–1913) в глазах сербских интеллектуалов Россия всё ещё была „сильной“, „победительницей“, „гордой“, „светлой“, „возвышенной“, „переродившейся“, „сильным упованием“, они связывали дальнейшее политическое, экономическое и культурное развитие Сербии с Францией. От Франко-русского союза (1894) до Таможественной войны (1906–1911), Аннексионного кризиса (1908), Балканских войн (1912–1913) и Первой мировой войны (1914–1918) интерес сербских интеллектуалов к политике России и Франции на Балканах увеличивался и совпадал с вопросом развития государства и идеи югославянства. В периоде Первой мировой войны ожидания сербских интеллектуалов формировали и проблемы конфронтации два блока европейских сил, политика России и Франции, а также восприятие места сербов в международных отношениях. Уже в периоде до Революции 1917 года сербские интеллектуалы реализацию идеи югославянства связывали с Францией и группой французских интеллектуалов. Во время Первой мировой войны помимо сохранения традиционного союзничества с Россией и надежды на русскую помощь, у сербских интеллектуалов центр акции в целях реализации идеи объединения перемещён во Францию, с которой строилась „вечная дружба“, будущий символ французского влияния в Королевстве сербов, хорватов и словенцев.*

*Ключевые слова: Россия, Франция, Сербия, сербская интеллигенция, идеи югославянства, Аннексионный кризис (1908), Балканские войны (1912–1913), Первая мировая война (1914–1918).*